

Scientific Bulletin of Chełm
Section of Pedagogy
No. 1/2018

METODA INSTRUMENTAL ENRICHMENT JAKO FILOZOFIA
POMAGANIA - ZNACZENIE MEDIACJI I DIALOGU

THE INSTRUMENTAL ENRICHMENT METHOD AS A PHILOSOPHY
OF HELPING – THE MEANING OF MEDIATIONS AND DIALOGUE

BARBARA SKAŁBANIA

The Jan Kochanowski University (Poland)
e-mail: skalbania@op.pl

ABSTRACT: *It is not a discovery that help and philosophy remain in close relationships, regardless of the area of treatment or individual support. The strength of the relationship is first of all recognized in medicine, but it is also present in psychology and it concerns the functioning of the person in the physical and mental dimensions. This article presents the subject of support in education, understood as remedial intervention for developmental disruptions and educational difficulties of children. It has a theoretical character and its aim is to show a new philosophy of providing assistance based on the assumptions of the Instrumental Enrichment method. It is focused on developing the child's cognitive functions while concentrating on thinking and process, minimizing the role of the effect when performing tasks. The author juxtaposes the philosophy of the help process in traditional / classical terms with the new philosophy of helping describing the aforementioned changes. The content of the article is to encourage teachers / therapists to reflect on the process of helping / therapy in pedagogical terms.*

KEY WORDS: *therapy, educational, cognitive functions, support, development*

WPROWADZENIE

Działania pomocowe są w ostatnim czasie zjawiskiem pożądanym i dość powszechnym, co wynika ze specyfiki życia w XXI wieku, które cechuje niestabilność, indywidualizm, pluralizm i nadmierny pośpiech. Dzisiaj szczególnie widoczny jest wzrost zainteresowania pomocą zarówno ze strony dorosłych, jak też dzieci i młodzieży, którzy potrzebują zróżnicowanych form wsparcia na różnych etapach swojego życia. Pomaganie jako wymóg i potrzeba współczesności zmienia swoje pierwotne znaczenie związane z działaniem altruistycznym w kierunku społecznej usługi lub pomocy nieprofesjonalnej. Jest to efektem nowego spojrzenia na człowieka i jego aktywność oraz indywidualne relacje ze środowiskiem. Pomoc ma też swoje miejsce w edukacji, gdzie wiąże się z trudnościami uczniów w uczeniu się, które warunkowane są wieloma czynnikami natury osobowej, środowiskowej czy relacyjnej. Czynniki osobowe łączą się z indywidualnymi właściwościami ucznia, zaburzeniami w sferze intelektualnej, poznawczej czy społeczno-emocjonalnej, które utrudniają proces uczenia się. W grupie czynników środowiskowych wyróżniamy warunki rozwoju i wychowania oraz niewłaściwe postawy rodziców, nauczycieli oraz rówieśników. Z kolei czynniki relacyjne obejmują układ dziecka/ucznia z otoczeniem czyli jego relacje ze środowiskiem: dorosłymi i rówieśnikami.

Definiowanie i rozumienie pomocy nie jest pozbawione wieloznaczności, czego przykładem są różne ujęcia definicyjne i poglądy na proces pomagania (Hajduk, Hajduk, 2008). W edukacji posługujemy się terminem pomoc psychologiczna, pedagogiczna lub psychologiczno-pedagogiczna. Pomoc pedagogiczna ukierunkowana jest na ułatwienie uczniom radzenia sobie z problemami edukacyjnymi, osobistymi lub innymi związanymi z relacjami społecznymi. Może ona mieć charakter rady, zachęty, terapii, rozmowy lub postać materialną (ibidem, p. 49). Jej celem jest uzyskanie przez ucznia samodzielności i optymalizacji w zakresie funkcjonalnym. Przez termin pomoc psychologiczna należy rozumieć „najszerszy zakres oddziaływań psychologicznych, mających wzmocnić zdolność danej jednostki do kierowania własnym życiem” (ibidem, p. 52). H. Sęk wyróżnia kilka rodzajów pomocy psychologicznej: psychoterapię, rehabilitację psychologiczną, psychoprofilaktykę oraz interwencję kryzysową (Sęk, 1998, p. 376-380).

Pomoc psychopedagogiczna, jak definiuje W. Ciczkowski, „odnosić się może do osób nie wykazujących deficytów rozwojowych, a które oczekują pomocy (wsparcia) w związku z potrzebami osiągnięcia większych efektów rozwojowych (...), a także w stosunku do osób przejawiających różne deficyty (np. zaburzenia w zachowaniu, niedostosowanie społeczne, deficyty w rozwoju intelektualnym) (Ciczkowski, 1999, p. 197). Takie rozumienie pomocy wpisuje się w szeroki obszar działań pedagogicznych, edukacyjnych i dotyczy zróżnicowanej grupy uczniów ze specjalnymi (różnorodnymi) potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi.

Pomoc w edukacji znajduje umocowanie w zapisach prawa jako rozwiązanie systemowe i stanowi priorytet wśród zadań edukacyjnych. Specyfika pomagania w edukacji opiera się na realizacji wielu form pomocy psychologiczno-pedagogicznej, takich jak: zajęcia specjalistyczne, dydaktyczno-wyrównawcze, klasy terapeutyczne. W każdej z nich podstawą jest relacja pomocowa, a celem usprawnienie procesu nauczania-uczenia się oraz poprawa szkolnego funkcjonowania ucznia. Zajęcia z zakresu pomocy i wsparcia uczniów z trudnościami w rozwoju czy edukacji określane są często mianem terapii pedagogicznej, chociaż termin ten nie jest jednoznaczny i różnie rozumiany w bogatej literaturze tematycznej (Bogdanowicz, 1994; Kaja, 1998; Czajkowska, Herda, 1989; Zakrzewska, 1996; Dykcik, 2001; Dąbrowska-Jabłońska, 2012; Skałbana, Lewandowska-Kidoń, 2015). Analiza przedmiotu rozważań pokazuje dwutorowość jego rozumienia: jako rodzaj myślenia oraz działanie. Myślenie o pomocy i działania pomocowe aby były skuteczne muszą być zintegrowane, o czym pisze Godoń postulując dialektyczność myślenia z praktycznym działaniem (Godoń, 2012).

Filozofia pomagania opiera się na założeniach przyjętych w filozofii edukacji, która redefiniuje człowieka, jest fundamentem dla budowania celów nauczania i wychowania, stanowienia norm i zasad relacji, rozumienia wartości. Pozwala na analizę relacji, określa katalog obowiązków, odpowiedzialności i powinności podmiotów edukacji, co przyczynia się do wyjaśniania i tworzenia praktyki edukacyjnej. Jest ona źródłem i celem wychowania postulując wychowanie ku wartościom. Zwrot ku filozofii jest cechą współczesności i pokazuje siłę oraz ponadczasowość koncepcji filozoficznych, zwłaszcza z zakresu filozofii klasycznej. Filozofia odgrywa znaczącą rolę w kształtowaniu postaw poznawczych, budowaniu własnego obrazu i rozwijaniu umiejętności komunikacyjnych opartych na dialogu.

Filozofia edukacji jest ważnym elementem kształtowania człowieka, a terapia jako integralny składnik edukacji stanowi rodzaj interwencji w sytuacji niedostatków w procesie nauczania i wychowania. Określenie *filozofia w terapii*, chociaż mało precyzyjne, to coraz częściej używane jest w praktyce medycznej czy edukacyjnej (Nowak, Jakubiec, 2014, p. 140).

TERAPIA JAKO FORMA POMOCY UCZNIOM W UJĘCIU KLASYCZNYM

Terapia jako forma pomocy dzieciom/uczniom realizuje się w układzie nauczyciel/terapeuta i dziecko/uczeń. Jest ona elementem szeroko rozumianego wychowania, a nawet porównywana jest do psychoterapii realizowanej w edukacji (o czym pisali m.in. Miller, 1981; Kaja, 1989; Łobocki, 1990; Bartkowicz 1996). Określanie jej innymi terminami, takimi jak: postępowanie psychokorekcyjne, oddziaływania korekcyjne, wychowanie kreacyjne, doskonalenie stosunków międzyludzkich (Bartkowicz 1996, p. 13) wskazuje szerokie pole problemowe i przestrzeń dla wieloaspektowego działania. Jednak w edukacji zdobycze nauki z zakresu psychoterapii nie znalazły gruntu dla dynamicznego rozwoju teorii wychowania czy nauczania i nie są stosowane w pracy wychowawczej (ibidem). Terapia pedagogiczna nadal jest najczęściej rozumiana jako likwidowanie objawów zaburzeń utrudniających efektywne uczenie się (Zienkiewicz, Kupisiewicz, Tyszkowa, Spionek) (zob. Kaja, 1998, p. 17-19).

Takie rozumienie spotykamy w pracy Ireny Czajkowskiej i Kazimierza Herdy, którzy definiują ją w sposób następujący: „terapia pedagogiczna jest to oddziaływanie za pomocą środków pedagogicznych (wychowawczych i dydaktycznych) na przyczyny i przejawy trudności dzieci w uczeniu się, mające na celu eliminowanie niepowodzeń szkolnych oraz ich ujemnych konsekwencji” (Czajkowska, Herda, 1996, p. 65-66). W praktyce jest ona rodzajem pomocy dziecku w pokonywaniu/minimalizowaniu trudności w nauce i zachowaniu, które wynikają z zaburzeń w rozwoju.

Formy terapii pedagogicznej istnieją ponad 40 lat, mają stosunkowo krótką historię (Dąbrowska-Jabłońska, 2012, p.11), ale aktualnie przeżywają renesans, co potwierdza duże zainteresowanie tematyką pomocy psychologiczno-pedagogicznej ze strony zarówno władz oświatowych jak też innych grup społecznych. Bazą dla terapii jest interakcja nawiązywana między terapeutą a dzieckiem/uczniem oraz działania ukierunkowane na dziecko oraz jego

środowisko. Bo jak pokazuje Kaja, naprawa rozwoju osobowości dziecka powinna łączyć się z naprawą otoczenia (Kaja, 1998, p. 22). O filozofii udzielania pomocy decyduje między innymi: definiowanie celu, sposoby pracy z podopiecznym, rodzaj i strategie uczenia się, rola pomagającego i rola ucznia, sposób oceny efektów oraz charakter relacji w układzie pomagający-wspomagany.

Prezentację klasycznego wymiaru terapii rozumianej jako forma pomocy uczniom opieram zatem na kilku kluczowych pytaniach: Co jest celem terapii i kto ustala cele? Jaki typ uczenia się dominuje u wspomaganego? Jaka jest rola nauczyciela/terapeuty oraz dziecka/ucznia? Jak przebiega proces terapii? W jaki sposób mierzone są jej efekty? Jakie metody pracy są stosowane? Jaki jest charakter relacji w układzie pomagający-wspomagany?

Celem klasycznej terapii jest wszechstronny rozwój dziecka/ucznia, poprawa jego szkolnego funkcjonowania, nabycie umiejętności w zakresie technik czytania i pisania, usprawnianie zaburzonych bądź opóźnionych funkcji percepcyjno-motorycznych czy rozwój mowy i języka. Według Aleksandry Maciarz, celem oddziaływań terapeutycznych jest „usunięcie przejawów trudności w uczeniu się, ale także zaburzeń leżących w sferze motywacyjno-osobowościowej oraz usprawnianie funkcji sensoryczno- motorycznych (wzrok, słuch, ruch)” (Maciarz, 2005, p. 104-105). Cele są stanowione przez dorosłych (nauczycieli, rodziców) bez konsultacji z dzieckiem, na poziomie relacji terapeuta-rodzic lub terapeuta-specjalista poradni psychologiczno-pedagogicznej.

W klasycznej terapii pedagogicznej dominuje uczenie deklaratywne/dyrektywne, które zgodnie z behawioralną koncepcją psychologiczną polega na kształtowaniu zachowań wspomaganego poprzez system bodźców zewnętrznych, dominują więc treningi umiejętności szkolnych, a praca koncentruje się na prawidłowym wykonywaniu zadań edukacyjnych. Podstawą w pracy nauczyciela z uczniem są karty pracy, ćwiczenia w czytaniu i pisaniu przy stosowaniu języka dyrektywnego (polecenia, instrukcje). Relacja ma charakter asymetryczny, gdzie nauczyciel jest ekspertem a dziecko/uczeń wykonawcą zadań, przebieg procesu pomocy ma często stały charakter. Nauczyciel kieruje do ucznia polecenia, ocenia jego pracę, kieruje procesem pomocowym. Stosownie metod terapii jest indywidualną sprawą nauczyciela/terapeuty i ma związek z jego znajomością warsztatu pracy, osobistym przekonaniem i pewnymi preferencjami osobistymi. Praca terapeutyczna jest często kompilacją wielu metod, ale czy właściwie przemyślanych z towarzyszącą

jej refleksją? Efekty pracy odnosi się do oceny nauczyciela z przełożeniem ich na osiągnięcia szkolne ucznia.

METODA INSTRUMENTAL ENRICHMENT JAKO NOWA FILOZOFIA POMAGANIA

Metoda Instrumental Enrichment jest znana w Europie od kilkudziesięciu lat, w Polsce stosowana jest od niedawna w pracy z dziećmi, młodzieżą oraz seniorami. Powstała ona w Izraelu, a autorem jest Reuven Feuerstein. Jest to program wspierania funkcji poznawczych, który bazuje na dwóch koncepcjach psychologicznych: stadialnej koncepcji Piageta oraz koncepcji Wygotskiego. Autor metody jest przekonany, iż funkcje poznawcze wymagają nauczania, stymulacji z aktywnym udziałem dziecka oraz rodzica/opiekuna. Według Feuersteina intelekt nie jest stałą dyspozycją jednostki, ale jest on zmienny, plastyczny i możliwy do modyfikacji, co jest kluczowym założeniem metody ukierunkowanej na rozwój funkcji poznawczych. Metoda *upośrednionego uczenia się* może być traktowana „jako trening, który dziecko przechodzi pod kierunkiem doświadczonego dorosłego. Dorosły ukierunkowuje aktywność poznawczą dziecka i nadaje strukturę środowisku uczenia się. Doświadczenia wyniesione z upośrednionego uczenia się są podstawowym środkiem, za pomocą którego dziecko kształtuje swoje zdolności poznawcze, niezbędne do samodzielnego uczenia się” (Feurestein, za: Twardowski Strategie nauczania wspierające rozwój psychiczny dziecka/dostęp 2018) .

Według tego psychologa funkcje poznawcze podlegają modyfikacji a ich kształtowanie dokonuje się w doświadczeniach edukacyjnych . Uważa on, iż zaledwie 30% uczniów może skutecznie przyswajać materiał nauczania bez wyjaśnień nauczyciela. Zdecydowana większość potrzebuje mediatora, który ukierunkowuje myślenie, zwraca uwagę na to co istotne, uwrażliwia na związki i relacje między zjawiskami, rzeczami, faktami. Kluczowe pytanie *dlaczego* zadawane w trakcie pracy z uczniem/dorosłym pozwala rozumieć i lepiej zapamiętywać treści oparte na tym, co już wiemy. Nawet najlepsze narzędzie uczenia się nie nauczy myślenia i rozwiązywania problemu, bo potrzebny jest nauczyciel, mediator, który ma szeroką wiedzę z zakresu możliwości funkcjonalnych mózgu (<http://www.szkola.spdn.pl/metody-pracy>).

Metoda IE przeznaczona jest do pracy z osobami ze zdiagnozowaną dysleksją rozwojową, dyskalkulią, nadpobudliwością psychoruchową, obniżoną sprawnością intelektualną, uogólnionymi trudnościami w uczeniu, nieharmonijnym rozwojem intelektualnym. Zajęcia można również wykorzystywać do stymulowania rozwoju dziecka zdolnego oraz w pracy z osobami starszymi. Ich celem jest budowanie strategii rozwiązywania problemów i zadań, a nie koncentracja na procesie uczenia się, stąd myślenie winno wyprzedzać działanie/wykonywanie zadań. W pracy tą metodą wykorzystuje się mediacyjne uczenie oparte na relacji dziecka/ucznia/podopiecznego z osobą bardziej doświadczoną (nauczycielem, mistrzem). W grupie celów szczegółowych stosowania tej metody znajdują się:

- Rozwój i wzmocnienie funkcji poznawczych
- Poznanie słownika niezbędnego do rozwiązywania problemów (przeszukiwanie, poznanie, analizowanie, uzasadnianie)
- Nauka transferowania wiedzy i umiejętności, przenoszenie ich na inny obszar funkcjonowania
- Wzmocnienie refleksyjności, wgląd w proces myślenia
- Kierowanie wewnętrznej motywacji zadaniowej (materiały szkoleniowe).

Cel podejmowanych działań nie jest odgórnie narzucany, ale wynika z indywidualnej potrzeby i określany jest przez osobę wspomaganą. Ustalenie celu odbywa się na pierwszych spotkaniach, gdzie osoba wspomagana precyzuje swoje dążenia, definiuje co chce osiągnąć i nad czym pracować. Może on być inspirowany konkretną osobą, której cechy i zachowania akceptuje i podziwia dziecko/dorosły lub potrzebą zmiany swoich zachowań, zdobycia określonych umiejętności. Terapeuta/osoba wspomagająca wydobywa treść celu poprzez zadawanie pytań, np. *Kto dla Ciebie jest ważny? Czy chciałbyś być taki jak dana osoba? Co zatem trzeba zrobić, aby być taką osobą? Nad czym należy popracować? Jakie umiejętności zdobyć?* Jest to bardzo ważny etap uświadomienia sobie dążenia, które wyzwala motywację do podejmowania wysiłku, ale też sprecyzowania tzw. celu osobistego. Proces formułowania celu ma walor kształcący i odwołuje się do osobistych doświadczeń i posiadanej już wiedzy.

W pracy z osobami starszymi, cel ustalany jest w wyniku analizy indywidualnych potrzeb i osobistych dążeń a także doświadczeń życiowych.

Kolejną, istotną zmianą w nowej filozofii pomagania jest język komunikacji w relacji wspomagający/wspomagany, który opiera się na pytaniach kierowanych przez pomagającego w stronę osoby wspomaganej. Pytania mają rozwijać myślenie i skłaniać do wysiłku poznawczego. Ich wartością jest tworzenie myśli alternatywnych, poszukiwanie odpowiedzi poprzez analizę doświadczeń i opracowanie reguł myślenia, które później są transferowane na inne obszary życia szkolnego czy rodzinnego.

Efektom realizowanych zadań jest zdobycie samodzielności myślenia, rozwój krytycznej oceny, rozumienie związków logicznych czy dochodzenie do skutecznych rozwiązań problemu (www.pppkwidzyn.pl/ dostęp 10 czerwca 2018).
. Raczej unikamy poleceń typu: sprawdź, przeczytaj, zapisz, narysuj a zastępujemy je pytaniami o różnym charakterze:

- pytania eksplorujące (kiedy? Jak często?),
- pytania odnoszące się do ciągu zdarzeń (i co wtedy się wydarzyło?),
- pytania analityczne (na jakiej podstawie tak wnioskujesz?),
- pytania syntetyczne (do jakiego wniosku zatem można dojść?),
- pytania wartościujące (Jaka jest Twoja ocena tego problemu?) (materiały szkoleniowe)

W klasycznej terapii istotne jest zadanie i jego wykonanie, w terapii metodą IE ważna jest strategia pracy ujawniana w odpowiedzi na pytania prowadzącego: *Co jest wyzwaniem? Co tu należy zrobić? Jak należy to zrobić? Skąd wiesz o tym jak trzeba to zrobić?*, co ma wywołać refleksję i doprowadzić do skonstruowania reguły, np. niedokładne spostrzeżenie prowadzi do błędów.... , mądry człowiek przed podjęciem decyzji wielokrotnie analizuje sytuację.....

Ważnym elementem nowego podejścia jest rozmowa z dzieckiem/dorosłym na temat sposobu wykonania zadania (z wykorzystaniem kart pracy), która pokazuje *Co podopieczny zrobił? Czego się nauczył? Co było łatwe, a co było trudne dla niego?* Metoda IE akcentuje wartość popełnionego w działaniach błędu, który jest źródłem uczenia się i podstawą do opracowania reguł „mądrego człowieka”. Na uwagę zasługuje też przemyślany schemat zajęć, który obejmuje: rozmowę na temat zadania, jego wykonanie a następnie rozmowę po zakończeniu pracy. W etapie pierwszym pojawiają się takie pytania , jak: *Co tutaj mamy? Co będziemy z tym robić?, A skąd o tym wiesz? Jakie podejmiesz działania i dlaczego takie? Od czego zaczniesz pracę? Dlaczego?.....*

Pytania w etapie drugim są formułowane na bieżąco i wynikają z przebiegu pracy. W części trzeciej pytania mogą być następujące: *Czy robiłeś to zadanie zgodnie z tym co zaplanowałeś na początku? Czy i jakie trudności pojawiły się? Jak sobie z nimi poradziłeś i skąd o tym wiedziałeś? Czego się nauczyłeś i co zapamiętałeś?* Pytania są źródłem myślenia i służą do budowania związków między faktami, rzeczami, zjawiskami. Fenomen metody polega na znaczącej roli mediatora, którego celem jest świadome przygotowanie dziecka/ucznia do wykonania określonego zadania.

WNIOSKI

Analiza założeń metody IE pokazuje nowe podejście do procesu pomocy i terapii, które opiera się na rozwijaniu aktywności poznawczej dziecka stymulowanej pytaniami zadawanymi przez mediatora. Autor metody akcentuje znaczenie funkcji poznawczych w procesie nauczania-uczenia się oraz znaczenie nauczania mediacyjnego. Już Piaget głosił, że można wykonywać daną czynność nie mając wiedzy jak dochodzi się do jej realizacji, co często ma miejsce u uczniów z utrudnieniami w rozwoju. Nauczyciel w roli mediatora dydaktycznego czy terapeutycznego uświadamia uczniowi proces realizacji zadania, konieczność analizy i doboru strategii, a jego działania opierają się na dwóch ważnych aspektach: transcendencji oraz empatii. Jak zauważa Sujecka-Zajac „transcendencja oznacza, że należy przekraczać bezpośrednio potrzeby wynikające z rozwiązania zadania, np. zastosowanie jakiejś konkretnej reguły albo znalezienie odpowiedniej formy czasownikowej. Trzeba nauczyć się patrzenia dalej, dostrzegania innych okoliczności wykonania tego samego zadania, poszerzania instrumentarium ucznia dodatkowymi narzędziami. Empatia odwołuje się natomiast do nieustannego zainteresowania poczynaniami ucznia i próbą zrozumienia jego ograniczeń i trudności, aby móc mu przyjść z pomocą” (Sujecka-Zajac, 2018, p. 175). Narzędziem dla nauczania mediacyjnego jest dialog mediacyjny, którego celem jest rozwój umiejętności kognitywnych. Założenia metody IE oparte są na filozofii egzystencjalnej, personalistycznej, w której wartością jest człowiek i jego podmiotowość oraz na procesach komunikacji w koncepcjach pedagogicznych zorientowanych humanistycznie.

BIBLIOGRAFIA:

- Bartkowicz, Z. (1996). Pomoc terapeutyczna nieletnim agresorom i ofiarom agresji w zakładach resocjalizacyjnych. Lublin: UMCS.
- Bogdanowicz, M. (1994). O dysleksji czyli specyficznych trudnościach w czytaniu i pisaniu- odpowiedzi na pytania rodziców i nauczycieli. Lublin: Linea.
- Ciczkowski, W. (1999). Pomoc społeczna. In: D. Lalak, T. Pilch (ed.), Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej, Warszawa: Żak.
- Czajkowska, I., Herda, K. (1996). Zajęcia korekcyjno-kompensacyjne w szkole. Warszawa: WSiP.
- Dąbrowska-Jabłońska, E. (2012). Terapia pedagogiczna. Opole: Uniwersytet Opole.
- Dykcik, W. (ed.) (2001). Pedagogika specjalna. Poznań: UAM.
- Godoń, R. (2012). Między myśleniem a działaniem. Warszawa: UW.
- Hajduk, B., Hajduk, E. (2008). O pomocy skutecznej i nieskutecznej, Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
- Kaja, B. (1998). Zarys terapii dziecka, Bydgoszcz: WSP.
- Kilka słów o terapii poznawczej INSTRUMENTAL ENRICHMENT, <http://www.pppkwidzyn.pl/?p=2856> (access: 2018, 09, 23).
- Łobocki, M. (1990). W poszukiwaniu skutecznych form wychowania. Warszawa: WSiP.
- Maciarz, A. (2005). Mały leksykon pedagoga specjalnego. Kraków: Impuls.
- Miller, R. (1981). Socjalizacja, wychowanie, psychoterapia. Warszawa: PWN.
- Nowak, A., Jakubiec, M. (2014). Terapia i filozofia. O kilku filozoficznych aspektach nauk o zdrowiu. Semina Scientarum, 13, 140-152.
- Rozwijanie umiejętności myślenia, <http://www.szkoła.spdn.pl/metody-pracy/rozwijanie-umiej%C4%99tno%C5%9Bci-my%C5%9Blenia> (access: 2018, 09, 23).
- Sęk, H. (1998). Społeczna psychologia kliniczna. Warszawa: PWN.
- Skałbana, B., Lewandowska-Kidoń, T. (2015). Terapia pedagogiczna w zarysie. Teoria-praktyka-refleksja, Warszawa: WSP im. J. Korczaka.
- Sujecka-Zajęc, J. Rola mediacji dydaktycznej w rozwijaniu warsztatu poznawczego ucznia na lekcji języka obcego, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/n/article/download/11043/10609/> (access: 2018, 09, 23).
- Twardowski, A. Strategie nauczania wspierające rozwój psychiczny dziecka, <https://docplayer.pl/5462791-Strategie-nauczania-wspierajace-rozwoj-psychiczny-dziecka.html> (access: 2018, 09, 23).

Zakrzewska, B. (1996). Trudności w czytaniu i pisaniu. Modele ćwiczeń. Warszawa: WSiP.